

FORDÍTÁSTUDOMÁNY ÉS NYELVTUDOMÁNY

Tarnóczi Lóránt

Kitűnő könyvet írt a közelmúltban FODOR István a nyelvtudomány hasznosságáról /1/, amelyben - bár röviden - kétszer is kitért a fordítás problémakörére: egyszer az ember által, egyszer pedig a gép által végzendő fordításokkal kapcsolatban. Anélkül, hogy FODOR megállapításaival mindenben egyetértenék, fontosnak tartom idézni könyvéből a következőket: "a nyelvtudománynak és a nyelvész kutatómunkájának kevés köze van a fordító tevékenységéhez... a nyelvtudomány maga semmi /kiemelés tőlem/ felhasználható módszert, eredményt nem tud adni ehhez a gyakorlati tevékenységhez" /2/.

Sajnos való igaz, hogy a kutató nyelvészek /ahogyan FODOR írja/, azaz az elméleti nyelvészek /ahogyan én szoktam írni/ jelentős része minden gyakorlati nyelvész tevékenységet lebecsül, részben még a nyelvművelést is. Sok elméleti nyelvész "rangján" alulinak tartaná, hogy olyan nem elméleti kérdésekkel foglalkozzék, mint a nyelvtanítás vagy a nyelvi közvetítés /fordítás és tolmácsolás/. Az tehát tény, hogy az elméleti nyelvészet nem sok segítséget ad a fordítóknak. Az azonban más kérdés, hogy vajon adhatna-e, ha akarna.

Másfelől viszont az elméleti nyelvészek éppen azt vetik a fordítás elméletével és gyakorlatával foglalkozók szemére, hogy munkáik közismert nyelvi tényekkel foglalkozó tudománytalan locsogások csupán, mert nem támaszkodnak szilárd nyelvelméleti alapokra /3/. Persze, lehetne kérdezni, hogy ugyan melyik nyelvelmélet "szilárd", s vajon mennyi időre? Kérdéses lehet az is, hogy a fordítási tevékenység, amely merőben gyakorlati munka, egyáltalán milyen jellegű és terjedelmű elméleti megalapozást kíván?

Mindazonáltal fordításelmélet létezik, erről tudományos munkák tucatjai tanuskodnak, sőt a fordításelméletnek megvan a maga története is. A fordítástechnika meglétét a komoly összehasonlító stilisztikák mellett egymást váltó fordító-nemzedékek négyezer éves hasznos

munkássága tanusítja, s ennek a munkásságnak szintén megvan a maga története. Kidolgozott elmélet, hozzá kapcsolódó gyakorlat, hosszú történelmi múlt, komoly és kiterjedt szakirodalom már jelentéktelenebb diszciplínáknak is biztosította az önálló tudományág rangját. Nem lehet tehát egészen megérteni, hogy az elméleti nyelvészek miért tagadják ezeket a tényeket, illetve miért vitáznak velük.

Az elméleti nyelvészek - tapasztalatom szerint - körülbelül így gondolkodnak: ami a fordítói munkában nyelvi hányad, az egyszerű "nyelvmesteri" feladat, bármelyik nyelvtanár megoldhatja. Ami a fordításban költészet vagy szépirodalom, az néhány kiváltságos irodalmár sajátja. Ami pedig a szakirodalmi hányadot illeti, azzal nem érdemes túlságosan sokat törődni, mert az néhány bogaras tudós, technikus és mérnök magánügye. "Nevezzenek mindent úgy, ahogy akarnak" - mondják. Itt azonban hozzáértődik - bár ezt hangosan már ki nem mondják: "Ugysem tudunk hozzászólni".

"Fordítástudomány nincs", írja tehát - látszólag joggal - FODOR. Fordításelméletéről beszélhetünk ugyan - teszi hozzá -, de csakis a gépi /értsd: magasabb rendű/ fordítás vonatkozásában. Ez az elmélet: alkalmazható, illetve alkalmazandó az emberi /értsd: alacsonyabb rendű/ fordítási tevékenységre is.

Nos, ennek pontosan az ellenkezője igaz! A gépi fordítási kutatások elindítója, a szovjet P.P. SZMIRNOV-TROJANSZKIJ, már 1933-ban hangoztatta, s egy másik kitűnő gépi fordítási szakértő, D. PÁNOV, 1960-ban megerősítette, hogy "a fordítási szabályokat, vagyis a két különböző nyelv közötti megegyezéseket tapasztalati úton, emberi fordítók munkájának az elemzése segítségével dolgozták ki" /4/.

Maga az elméleti nyelvészek által nagyra becsült A.G. OETTINGER is azt állította, hogy az élő személyek által végzett fordítási műveletek tanulmányozása elősegítené a gépi fordítás problémáinak a megoldását /5/.

A fordításelméletnek tehát elsősorban az emberi fordítási tevékenységre kell vonatkoznia. A lényegét tekintve arra is vonatkozik, mert a fordítógéppel, mint bármiféle más géppel, végső fokon az emberi munkavégzést kívánják utánoztatni. Mindazonáltal igaz az, hogy sem az elméleti nyelvészek, sem a gépi fordítás műszaki szakértői nem foglalkoztak eddig kimerítő vagy kielégítő módon az ember által végzett fordítási műveletek problémáival, illetve azok lehetséges megoldási módjaival. Mindössze két olyan - elméleti nyelvész által írt - munkát ismerünk, amely az emberi fordítási tevékenységet a nyelvelmélet szempontjaiból vizsgálja. Az egyiket a francia G. MOUNIN, a másikat az angol J.C. CATFORD írta /6/.

A gépi fordítással foglalkozó értekezések és könyvek száma, ezzel szemben, egészen a legutóbbi időkig igen magas volt. Sok könyv és tanulmány jelent meg természetesen az emberi fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről is, de ezeket nem "fölszentelt" nyelvtudósok írták. E művek, jellegükénél fogva, mind pragmatikusak, vagyis a nyelvi "képleteket" nem algoritmizálják és logaritmizálják. Felépítésükben pedig nem a "modern" axiomatikus-deduktív, hanem a "tradicionálisnak"

csufolt empirikus-induktív tárgyalási módot követik. Ezek a tények teszik az említett munkákat az elméleti nyelvészek szemében és publikációiban /bár valójában nem is olvassák, vagyis nem is ismerik őket/ elhanyagolhatókká, jelentéktelenné.

Éz azonban nem minden. FODOR azon megállapításából, miszerint "a fordítónak és tolmácsnak nem kell értenie a nyelvészethez, s nem kell szükségképpen nyelvtani ismeretekkel rendelkeznie" /7/ az következnek, mintha az elméleti nyelvészek és a nyelvi közvetítők között áthidalhatatlan képzettségbeli különbségek állnának fenn az előbbieik javára, illetve az utóbbiak hátrányára, s mintha a nyelvi közvetítők nem is nyelvi anyaggal foglalkoznának.

Hogy nyelvtani ismeretek nélkül lehet-e egyáltalán kielégítő eredménnyel fordítani, azt erősen kétlem. "Ha egy mesterséget csak ösztönösen gyakorlunk, hogyan lehetne arról tiszta képünk?" - tette fel a költői kérdést D. AURY, a már említett MOUNIN-féle könyv előszavában. "A nyelvi szerkezetek intuitív 'megérzése' távolról sem elegendő" - írta másfelől K. FRIEBEL. "Tudatos megismerésük a gyakorló fordító számára elérendő cél, munkájához hasznos segítség kell, hogy legyen" /8/.

Valóban, nyelvi területein minden e névre érdemes fordító pontosan tudja, milyen "hagyományos" grammatikai alakkal van dolga, ha nem is képes azt valamelyik modern nyelvelmélet sajátos terminológiája szerint megnevezni. Ez érthető, hiszen a fordítók jelentős hányada korsobb ember, s maguk az idősebb elméleti nyelvészek sem hajlanak a gombamódra szaporodó új nyelvészeti elméletek kritika nélküli befogadására.

Ami FODORnak azt a megállapítását illeti, hogy "a nyelvtudomány ... nem adhat semmit a fordítónak", CATFORDra hivatkozom, aki szerint "a fordításelmélet alapvetően alkalmazott nyelvtudományi elmélet" /9/. A helyzet valóban az, hogy a fordításelmélet jelentős részben az általános nyelvészetből, a fordítástechnika pedig ugyancsak jelentős részben a kontrasztív nyelvészetből /10/ táplálkozik.

Tény azonban az is, hogy a fordítási tevékenység kezdő és befejező műveletei között igen lényeges logikai szakasz helyezkedik el, amelyet átváltásnak szokás nevezni, s amely olyan szerteágazó általános ismereteket, szakértelmet és különleges képességet igényel, hogy FODOR jogosan írhatta: "a világ mintegy 2-3000 kutató nyelvészének legfeljebb tíz százaléka volna jó fordító és tolmács" /11/.

Sokakat foglalkoztat ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy mi különbözteti meg a fordítót a tolmáctól. A legkézenfekvőbb elhatárolási kritérium az lenne, hogy a fordító írott szövegeknek írásban, a tolmács pedig beszélt szövegeknek beszédben hivatott a célnyelvi megfelelőjét produkálni. A lényeg azonban egészen más. A tolmács esetében előfeltétel, hogy az általa kapcsolatba hozott két nyelvnek ne csak a nyelvtani szabályai, hanem a téma szerinti azonos jellegű szavai, kifejezései is memorizálva tárolódjának az agyában. A tolmács tehát rögzített alakú, tisztázott jelentésű /szótározott/ egyenértékűségekkel /ekvivalensekkel/ kényszerül operálni, gondolkodásra vagy éppen-

séggel kutatásra nincs lehetősége. A tolmács továbbá szükségszerűen lineárisan kénszerűen szegmentálni, míg a fordító tetszőleges szöveg-elemzést végezhet. Igaz viszont, hogy a beszélt szövegek általában egyszerűbbek és könnyebbek /sok bennük az un. nyelvi klisé/, mint az írottak.

Ami a fordító munkáját illeti, az leginkább a szótárszerkesztő /lexikográfus/ munkájához hasonlítható. Az általa kapcsolatba hozott két nyelv nyelvtanát a fordítónak is kifogástalanul kell ismernie, de a kiindulónyelvi szövegben előforduló és a célnyelvi szövegbe beleillő kifejezések közötti egyenértékűséget sok esetben önállóan, logikai jellegű kutatómunkával kell meghatározni.

Ha a fordító a különböző helyzeteknek /szituációknak/ és tárgyköröknek megfelelő egyenértékűségeket memóriájában tárolja az természetesen ugyanúgy meggyorsítja munkáját, mint az a segítség, amelyet egy jó kétnyelvű szótártól kaphat. A szótárt ugyanis szerkesztőjének elvileg szintén azonos helyzetekben szereplő dolgok és jelenségek, illetve azonos témájú szövegekben kifejeződő fogalmak nyelvi azonosítása alapján kell összeállítania, vagyis ugyanazt kell tennie, amit a fordító tesz, amikor nem támaszkodhat már megállapított egyenértékűségekre. Ezért csak csodálkozni lehet azon, hogy a kiadók nem vonják be a fordítókat a szótárszerkesztési munkákba. Persze a régebbi - részben avult, részben hibás - szótárak segítségül hívása gyorsabb és olcsóbb. A nyomtatásban kiadott két- és többnyelvű szótárak eredendő hiányosságai és hibái viszont csak fokozzák a fordító felelőségét, egyenértékűség-kutató kötelezettségét.

A fordítástudomány művelői gyakorlatból már régen tudják azt, amit a dán L. HJELMSLEV, a glosszematikus nyelvészeti irányzat megalkotója állapított meg először, s amit újabban talán az amerikai S.M. LAMB fogalmazott meg legpregnánsabban. Bár LAMB alapján véve a Z.S. HARRIS-féle disztribucionalista nyelvelmélet híve, amellyel nagyon sokan nem értenek egyet, abban feltétlenül igaza van, hogy a nyelv rendszere szerkezeti rétegekre oszlik /12/. Szokás ezzel kapcsolatban szintekről és fokozatokról is beszélni, de az erre a megállapításra felépülő nyelvelmélet a sztratifikációs nyelvészet elnevezést kapta.

A sztratifikációs nyelvelmélet sokak /13/ megítélése szerint helytállóbb, mint N.A. CHOMSKY ismert elmélete a felszíni és mélystruktúrákról, azon axiómaszerű posztulátumával, amely szerint mondat csak mondatból /un. magmondatból/ keletkezhet /generálódhat/. A LAMB elképzelte rétegekkel és azok egységeivel azonban nem érdemes foglalkoznunk, mert CATFORD idevágó fejtegetései gyakorlatibbak, közelebb állnak a valósághoz, s ezért jobban használhatók.

M.A.K. HALLIDAY nyomán /14/ a fonológiát, nevezetesen a fonémákat és a szótagokat, CATFORD is teljesen elkülönítetten tárgyalja. Szerinte tehát, alulról felfelé haladva, a következő nyelvi fokozatokkal találkozhatunk: morféimák, szavak, szócsoportok, egyszerű mondatok és összetett mondatok.

Ennek a nyelvelméletnek az tehát a lényege, hogy a nyelvi megnyilatkozások /közlések/ hierarchikus fokozatokban érvényesülnek, úgy,

hogy a magasabb fokozatba tartozó nagyobb egységek az alacsonyabb fokozatba tartozó kisebb egységekből tevődnek össze. A szerkezet /vagy struktúra/ az egyes fokozatok egységein belül az alkotóelemek meghatározott, állandó jellegű elrendeződése. "Bármely fokozat egysége a közvetlenül fölötte elhelyezkedő fokozat egységének szerkezetén belül érvényesül" /15/. A lényegyet tekintve ugyanazt állítja a fordításelmélet is, amikor kisebb és nagyobb fordítási egységekről és a teljes szöveg szerepéről, valamint arról beszél, hogy a kisebb egységeket a nagyobbak függvényében kell értékelni és értelmezni.

Hogyan lehet azonban az egyes nyelvi rétegek /fokozatok/ egységét felismernünk, illetve meghatározni?

Az elméleti nyelvészek már évtizedek óta vitakoznak azon, mi tekintendő a nyelv legkisebb és legnagyobb egységének. Az idevágó ellentmondásos nézetek sokféleségét lehetetlenség lenne itt és most ismertetni. Az azonban lényeges, hogy e vita során a morféma fogalom és szó szinte szerzők szerint eltérő értelmezést nyert. Nagy általánosságban mégis azt a nyelvi szegmentumot tekintik morfémanak, amely önálló szerepkört /funkciót/ tölt be, önálló jelentést vagy jelentésmozzanatot hordoz, s amely behelyettesítés /szubsztitúció/ útján ilyenként felismerhető.

Például: házak, házaim, házal stb. A ház a magyarban tehát morféma. Vagy: lovát, kutyát, szent stb. A -t a magyarban tehát morféma. Vagyis a nyelvtudományban morféma minden szótó és szógyök, minden főnévi és igei rag, minden elő- és utóképző, minden egytagu szó, legyen bár szótári vagy nyelvtani /teljes, illetve segédzó/. A morféma ilyen értelmű felfogása tehát hatalmas olvasztókemence, amelyben összesül az egész nyelvtani rendszer. Ezt a veszélyt felismerve, sokan ma már "gyökmorfémáról", "ragmorfémáról", "képzőmorfémáról" stb. beszélnek, vagyis "elveik fenntartása mellett" visszatértek a lebecsült hagyományos terminológiához /16/.

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a morfológia terminus a nyelvészetben alaktant, éspedig kifejezetten mondattani /szintaktikai/ alaktant jelent. Ebből is következik, hogy morféma csakis az un. nyelvtani toldalékokat és a velük egyenlő szerepkört betöltő nyelvtani segédszavakat lenne szabad tekintenünk.

Ami mármost magát a szót illeti, az valójában nem is annyira alaki, mint inkább tartalmi egység, vagyis olyan hangzóképlet, amely az emberi tudatban önálló fogalomhoz kapcsolódik. Az író írásában a szavakat jól-rosszul szegmentálja ugyan, s ezzel megkönnyíti alaki felismerhetőségüket, de E. REIFLER rámutatott arra, hogy bizonyos összetett szavakat alaki ismérvek alapján nem lehet minden esetben összetevőikre szétbontani. Így például a német Wachtraum jelentheti azt is, hogy Wach + traum /=éber álom/, meg azt is, hogy Wacht + raum /=órszoba/ /17/.

A nyelvhasználat alaphelyzetét képviselő beszédben még bonyolultabb a helyzet, hiszen a lélegzétvétel olykor szétszabdal összetartozó hangtesteket, a gyors beszéd pedig sokszor össze nem tartozókat fűz egybe. Ismeretes a magyar hatalmasok többes számu alanyesetben

álló főnév, hatalmas ok jelzős szókapcsolat és hat alma sok kijelentő mondat kiejtésbeli azonossága. Alapos útás más, mint a lapos útás. A francia l'arène és la reine főnevek még egyes számú ragozott alakjaikban is teljesen azonosan hangzanak.

A jelen nyelvállapot szempontjából /szinkronikusan/, alaki ismeretek alapján, sokszor azt sem lehet megállapítani, hogy egy-egy adott hangtest egyszerű vagy összetett szóalak-e, s ha összetett, hány tagból /állítólagos morfémából/ áll. Ehhez nyelvtörténeti /diakronikus/ ismeretek lehetnek szükségesek. De, ha egy hangtestet szét is tudunk tagolni eredeti jelentésthordozó összetevőire, akkor sem jutunk messzire, hiszen egy összetett szó jelentése ritka esetben azonos alkotó tagjai jelentéseinek az összegével.

A szinkronikus nyelvszemlélet szempontjából az angol Good-Friday például két "morféma", s így jelentése "jó péntek". A diakronikus nyelvszemlélet szempontjából a példaként felhozott angol hangtest viszont három tagból áll, hiszen Friday = Frig + day. Frig, az egyik germán mondakörben Odin főisten felesége, ugyanaz a Frija, aki az általunk jobban ismert másik germán mondakörben Wotan/Wodan főisten élete párja. A háromtagú történelmi jelentés tehát vagy "jó Frig-nap" vagy "jó Frig napja". A forditástudomány szempontjából viszont a Good-Friday egyszerűen összetett szó, amely a keresztény nagypéntek fogalmához kapcsolódik.

Ugyanez a fogalom a németben a Karfreitag összetett szónak felel meg, ami megint csak furcsa, mert ha nagyon "morfémázunk", akkor Kar /régies szó/ jelentése jajgatás, siránkozás, Freitag pedig Frija + tag. A morféma szintű jelentés tehát körülbelül "Friját sirató nap". Még meglepőbb az azonos francia és olasz vendredi saint, illetve venerdi santo jelzős szókapcsolat, hiszen venerdì = venerdi = Veneris dies = Vénusz napja. Az megint újabb probléma, hogy az érintett nyelvek egybevetése során a következő egyenértékűségek alakulnak ki: jó = nagy = siránkozás = szent.

Az olvasottak alapján nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a forditástudomány első nyelvi egysége az egyszerű vagy összetett, képzet vagy képzetlen szó, valamint az állandó vagy alkalmi szókapcsolat. Ezek alkotják a kisebb fordítási egységeket, hiszen ugyanaz a fogalmat, amelyet az egyik nyelv egyszerű szóval fejez ki, más nyelvek esetleg összetett szóval vagy szókapcsolattal képesek csak kifejezni, és megfordítva.

A második egység a logikailag értelmezhető, tartalmilag zárt közlés. Ez felel meg a nagyobb fordítási egységnek. A harmadik szint és egység maga a teljes szöveg, a benne kifejeződő informatív tartalommal és közlési szándékkal. Az szinte magától értetődik, hogy a kisebb egységek csak a nagyobbakba beépülve, azok függvényeként nyerik el valószínűségi funkciójukat és konkrét jelentésüket.

Mit árul el például egy olyan magában álló nyelvtani alak, mint a német hellen ragozott melléknév? Önmagában semmi konkrétumot, csupán lehetőségeket, nevezetesen azt, hogy valamilyen főnév erős, gyönge vagy vegyes ragozású jelzője lehet. Ha erős ragozásról van szó, a

hellen kifejezhet egyes számú hímnemű tárgy- és birtokos esetet, valamint többes számú részeshatározó esetet. Főnévvel kiegészülve, vagyis mint egy alkalmi szókapcsolat egyik tagja, funkciója már konkrét, de jelentése rendszerint csak a közlésen belül konkretizálódik, hiszen a hell melléknév lehetséges jelentései: fényerős, világos, tiszta, szennytól mentes, érthető, magas, éles, élénk, hangos, erős stb.

A kiindulónyelvi szöveg elemzését E. DELAVENAY szerint - legyen szó akár emberi, akár gépi fordításról - a szótári szavakra, a nyelvtani toldalékokra és hasonértékű elemekre, valamint a mondatokra kell kiterjeszteni /18/. A fordítástudomány azonban minden szinten a rákövetkező felsőbb szint függvényében végrehajtandó értékelést /alaki elemzést/ és értelmezést/tartalmi elemzést/ követel, abból indulva ki, hogy a végső cél mindig a teljes szöveg - a corpus - megegyező /kongruens/ célnyelvi reprodukálása. A szöveg fogalmát természetesen nem kell túl mereven értelmeznünk, lehet az egy fejezet is, egy a fejezeten belüli önálló pont is, sőt valamilyen témát egyértelműen megvilágító hosszabb bekezdés is. A lényeg az, hogy a mondat - akár az összetett mondat - nem lehet a nyelvi kifejezés legmagasabb egysége, mert még a tartalmilag posztulátumszerűen zártnak tekintett közlések is kétes értelműek lehetnek, s ezt a kétes értelmet csakis a szöveg oldhatja fel.

Ezekkel a fejtegetésekkel tulajdonképpen már el is hagytuk a fordításelemlet területét, s a fordítástechnika területére léptünk. Az itt érvényesítendő kontrasztív nyelvszemlélet azt hivatott tisztázni, hogy egy adott nyelvben a közlések alkotóelemeinek és egységeinek alaki, illetve pozícióbeli sajátosságai milyen alaki és pozícióbeli sajátosságoknak felelnek meg egy másik nyelv közléseiben, s különbözőségeik esetében milyen áthidaló megoldások lehetségesek, illetve megengedhetők.

A fordítástechnika - egyebek között - olyan kérdéseket igyekszik megvilágítani, mint például a francia sous-développé/e/ participiális melléknévi alak helyes értelmezése. A francia összetett szó első tagja ez esetben ugyanis nem határozói értékű praefixált viszonyzó, hanem fosztó-előképző. Értéke tehát ugyanaz, mint például az impoli/e/ melléknévi alakban az im-é. Helyes magyar fordítása ennek megfelelően nem "alulfejlett", hanem fejletlen.

A fordítástechnika feladata az olyan egyszerűnek tűnő egyenértékűségeket bonyolult egyezőségeinek és különbözőségeinek a megmagyarázása és tudatosítása, amilyenek például az angol her fine clothes, a német seine/ihre/seine feinen Kleider /Anzüge/, a francia ses fins habits és az olasz i suoi fini abiti /vestiti/. Helytelen az a fel-fogás, amely a fordítástechnika ilyen szellemű tanítását feleslegesnek itéli, abból indulva ki, hogy az idegen nyelvek tanulása során ugyis mindenki elsajátítja a szükséges idevágó ismereteket.

Nálunk és egyebütt az idegen nyelveket ugyanis évtizedeken keresztül úgy tanították, s tanítják részben még ma is, hogy azok a tanuló saját nyelvével semmiféle kapcsolatba ne kerülhessenek. Az un. direkt módszerben tehát nincs lehetőség összehasonlításokra, az egyezőségek és különbözőségek tisztázására. Ezért hiába tanulja meg bár-

ki, hogy az olasz melléknévi birtokos névmás előtt a határozott vagy határozatlan főnévvel /artikulus/ használata kötelező, ha a fenti példát magyarra fordítja, valószínűleg "az ő finom ruhái" változat mellett fog dönteni, az egyedül helyes finom ruhái /öltöneyei/ helyett.

Hasonlóképpen, ha a két rokon nyelv módszeres szembeállítására nem történik meg, egy olaszul tanuló francia ember sohasem lesz képes un mio amico-t, egy franciául tanuló olasz pedig un de mes amis-t mondani, mert az ellentétes szerkezeteket állandóan össze fogják keverni.

A fordítástechnika feladatai közé tartozik olyan részletkérdések megvilágítása is, mint az angol e.g. /exempli gratia/ rövidítés helyes fordítása. Magyar pl., németül z.B., franciául p.ex. Az ugyancsak angol a.n. rövidítés megfejtése afternoon, vagyis délután. Az a.m. viszont ante meridiem, vagyis forenoon = délelőtt. Egyébként az angol nemigen használja a forenoon, még kevésbé a "before noon" kifejezést; a délelőtt angolul morning, amint franciául is kizárólag csak matinée lehet. Nem egyszer olvastam azonban már franciára készített fordításokban a nem létező "avant-midi" összetett szót, amelyet a fordítók az après-midi analógiájára képezték.

Háttra van még a fordítás logikai részének a megtárgyalása, amely a fordításelméletet és a fordítástechnikát egyaránt foglalkoztatja, amely azonban a nyelvtudományt - mint nyelven kívüli probléma - egyáltalán nem érdekli. A követendő eljárás mód lényegét tehát a hagyományos logika, az ismeretelmélet és a pszichológia segítette tisztázni. Nem véletlen, hogy a kétnyelvűség vizsgálatával leginkább pszichológusok foglalkoznak. Pedig a fordítás során talán az átváltás, vagyis a logikai szakasz a legfontosabb, hiszen a fordító feladata elsősorban az, hogy a kiindulónyelvi szöveg alakításai által kifejezett informatív tartalmat és közlési szándékot a célnyelv alakításai által a legközvetlenebb és legérthetőbb módon adja vissza.

Az elméleti nyelvészek problémája ezzel kapcsolatban - ha egyáltalán foglalkoznak a fordítással - a következő: mi a valószínűsége annak, hogy egy közlésben egy adott kategóriába tartozó szóra egy meghatározott másik kategóriába tartozó szó következzen, illetve annak, hogy valamely többértékű vagy többjelentésű szó ilyen vagy olyan jelentésével vegyen részt egy közlésben? A szótárszerkesztőket, akiket munkájuk gyakorlatiasabb gondolkodásra kényszerít, inkább az foglalkoztatja, hogy melyek az egyes szavak köznyelvi, irodalmi nyelvi vagy szaknyelvi előfordulási gyakoriságai.

A fordítót viszont mind a valószínűség, mind a gyakoriság csak másodlagosan érdekli. A fordító fő problémája az, hogy bizonyos adott témát tárgyaló, vagyis meghatározott háttérű kiindulónyelvi szövegben mi egy többértékű vagy többjelentésű szó odaillo konkrét jelentése, illetve, hogy az azonosítható fogalomnak a célnyelvben milyen szó felel meg leginkább.

A fordító problémája tehát minden esetben konkrét, s ennek megoldásában őt még a tárgykörönként csoportosított és a jelentés szempontjából specifikált egy- vagy kétnyelvű szógyűjtemények, az un. mikroglosszáriumok sem igazíthatják el teljes bizonyossággal /19/.

Tegyük fel például, hogy egy angolra fordítandó magyar szöveg egyik gyűjtőszava gomba. Minek feleljen meg ez a szó az angolban? Legyen egyszerűen fungus /gomba általában/? Legyen mushroom /étkezési gomba/ vagy toadstool /mérgező gomba/? Vajon esetleg nem mould-ról /penészgombáról/ van-e szó? Egészen más a helyzet, ha a szöveg a gombáról mint mikroorganizmusról beszél, például: "a gomba megtámadta a dohányleveleket". Ez esetben a helyes angol egyenértékűség csak jelzős szókapcsolat lehet, amelyet a cryptogamous, illetve cryptogamic melléknévvel kell kialakítanunk.

A gyakorlott fordító ilyen kétségek esetében mindig egy magasabb fokú absztrakciót képviselő szó megválasztása mellett dönt, mert ez a megoldás csökkenti a félrefordítás veszélyét. A fordítandó szövegek azonban általában nem egysíkúak, hanem komplexek, vagyis ugyanaz a többjelentésű, illetve gyűjtőszó eltérő alkalmazással többször is előfordulhat bennük.

A kiindulónyelvi kifejezés értelmezésének és a vele megegyező célnyelvi kifejezés meghatározásának az adott szöveg hátter, illetve a determináns szövegösszefüggés függvényében a következőképpen kell történnie:

A fordító először megvizsgálja, hogy az éppen értelmezett kisebb fordítási egység a fordítandó szöveg nyelvében, a szöveg keletkezésének a helyén milyen fogalomhoz kapcsolódik. Tekintve, hogy nyelvterületenként maguk a fogalmak is eltérők lehetnek, a fordítónak tisztázni kell, hogy az adott fogalom a célnyelvben, illetve a célnyelvi területen érvényes melyik fogalommal azonos, vagy ilyen hiányában melyikhez áll legközelebb. Ha a fogalmi azonosítás megtörtént, a fordító megválasztja a lexikológiailag /terminológiailag/, morfológiailag és szintaktikailag leghelyesebb célnyelvi kifejezési formát. Ha az így nyert célnyelvi kisebb fordítási egység logikailag nem illeszkedik a nagyobbakba, az elvégzett műveletet "törli", s egy másik, helyesebb megoldási lehetőséget keres.

Megjegyzendő, hogy ezek a logikai műveletek a gyakorlott fordító agyában gyorsabban zajlanak le, mint az elektronikus számítógépekben. Az emberi agy "programozása" ugyanis jobb és teljesebb, mint a gépé, a műveleti sorrendek nehézség nélkül inverzálhatók, a kombinációs lehetőségek szinte kimeríthetetlenek, s mindennek tetejében ott van az állandó logikai kontroll: "ez az eredmény képtelenség, nyilván tévedtem valahol, újból átgondolom az egészet és más megoldást keresek".

Hogy ez a logikai kombinációs-kizárásos műveletsorozat eredményes lehessen, a fordítónak szerteágazó ismeretekkel kell rendelkeznie. Ismernie kell mind a kiindulónyelvi, mind a célnyelvi terület földrajzát, történelmét, társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedettségét, a terület lakosságának szokásait stb., vagyis mindazt, amit a németek általában länderkunde-nak neveznek. Ugyanakkor jól kell ismernie a lefordítandó szöveg által tárgyalt témát, valamint annak az érintett két nyelvben érvényes terminusait. A mai franciában például a voltage és a secteur szavak már avult terminusoknak számítanak. Az elfogadott kifejezések tension és réseau.

Az emberi fordító agya tehát valóságos kis lexikon /20/. A sokféle szöveggel való foglalkozás során a fordító jelentős szakirodalmat tanulmányoz át, gyakran indul gyakorlati tapasztalatszerzésre /például gyárak és árumintavásárok látogatására/, tanulmányozza a fordítandó szövegben leírt szerkezeteket vagy módszereket stb. Mindennek köszönhetően képes felfedezni a szövegben előforduló gépelési vagy nyomdahibákat, a tárgyi és terminológiai tévedéseket. A fordító által memorizált jelentős ismeretanyag azonban nem teszi feleslegessé a dokumentációs segédleteket. A fordítónak számos általános, szakmai és értelmező szótárra, általános és szakmai lexikonra, térképre, különleges szógyűjteményre /például: idegen szavak szótára/, rövidítésgyűjteményre stb. van állandóan szüksége.

A fordítónak ismernie kell a kiindulónyelv és a célnyelv fontosabb idiomatizmusait, szólásmondásait és közmondásait. Kifinomult érzékkel kell rendelkeznie az árnyalati különbségek megértését, illetve kifejezését illetően. Tudnia kell például, hogy más jelentése van az életfogytiglan melléknévnek, ha járadékról, haszonélvezetről vagy valami tisztségről van szó, s más, ha büntetésről. De más a jelentése az életre szóló állandó szókapcsolatnak is.

Csupán kuriózumként említem, hogy a német egyenértékűségek auf Lebensdauer az első és lebenslänglich a második esetben. Viszont a németek für's /vagy: auf's/ Leben-t mondanak, ha vonzalomra, ellen-szenvre stb. gondolnak. "Eine lebenslängliche Liebe" egyszerűen nem mondható, mert értelmetlen és nevetséges lenne. Az angol nyelvű fordítóknak viszont illik tudni, hogy a during the King's pleasure szólásmondás még ma is ugyanazt jelenti, mint a for life szókapcsolat: életfogytiglan.

Kétségtelen, hogy az eltérő terjedelmű és osztoottságu szómezők és jelentésmezők kétnyelvi átfedéseinek a tisztázása, s ezeken az átfedéseken belül a legmegfelelőbb megegyezések megállapítása olyan bonyolult logikai tevékenység, amely meghaladja a magát szándékosan a pusztá alakosságokra korlátozó mai nyelvtudomány illetékességét. Az ezekkel a kérdésekkel módszeresen foglalkozó fordítástudománynak megvan tehát a maga külön kutatási területe és létjogosultsága. Az lehet, hogy a nyelvtudomány nem tud vagy nem akar segítséget adni a fordítóknak. A fordítástudomány azonban sok új szemponttal és eredménnyel segítheti, gazdagíthatja az elméleti nyelvészek kutatásait.

MEGJEGYZÉSEK

- /1/ FODOR, I.: Mire jó a nyelvtudomány? Budapest, 1968. 395 p.
- /2/ Ugyanott, 157.p.
- /3/ Lásd például A. SAUVAGEOT bírálata "Fordítókalauz" című könyvről: "A munka hibája bármiféle szilárdan felépített elmélet hiánya". Babel, 15.k. 1.sz. 1969. p.59.
- /4/ PANOV, D.: La traduction automatique et l'humanité. Impact. 10.k. 1.sz. 1960. p.17-25.
- /5/ OETTINGER, A.G.: The design of an automatic Russian-English technical dictionary. In LOCKE, N. - BOOTH, D.: Machine-translation of languages. London, 1955. 47-65.p.
- /6/ MOUNIN, G.: Les problèmes théoriques de la traduction. Paris, 1963. 296 p. - CATFORD, J.C.: A linguistic theory of translation. London. 1967. 103 p.
- /7/ FODOR, I.: op.cit. 157-159.p.
- /8/ FRIEBEL, K.: Wissenschaft und Praxis im Dolmetscher- und Übersetzungswesen. Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer. 2.k. 2.sz. 1955. p.10-11.
- /9/ CATFORD, J.C.: op.cit. 19.p.
- /10/ A kontrasztív nyelvészet szinkronikus /a jelen nyelvéllapokra vonatkoztatott/ komparatív nyelvészet.
- /11/ FODOR, I.: op.cit. 159.p.
- /12/ LAMB, S.M.: Outline of stratificational grammar. Washington D.C. 1966.
- /13/ Lásd például MAKKAI Á.: Strukturális irányzatok a modern nyelvészetben. Magyar Műhely. 7.k. 27.sz. 1968. p.12-35.
- /14/ HALLIDAY, M.A.K.: Categories of the theory of grammar. Word. 17.k. 3.sz. 1961. p.241-292.
- /15/ CATFORD, J.C.: op.cit. 8.p.
- /16/ A módszer lényegére nézve lásd ANTAL L.: A formális nyelvi elemzés. Budapest, 1964. 232 p. Alapos bírálata KOVÁCS F.: Nyelvi strukturák, nyelvi törvények. Budapest, 1970. 309 p.
- /17/ REIFLER, E.: Mechanical determination of the constituents of German substantive compounds. Mechanical Translation. 2.k. 1.sz. 1955. p.3-14.

- /18/ DELAVENAY, E.: La machine à traduire. Paris. 1959. 126 p.
- /19/ Például ERK, H.: Zur Lexikwissenschaftlicher Fachtexte. München, 1972. 254 p.
- /20/ GOYMANN, F.W.: Um die Ausbildung der Fachübersetzer. Lebende Sprachen. 9.k. 4-5.sz. 1964. p.129-130.

TARNÓCZI, L.: Translation science and the science of linguistics

The study compares translation science with today's science of linguistics which denies the existence of the former one. The author examines various fields of translation-theory and translation technics. It is concluded that although translation is mainly an activity of applied linguistics, semantic and logic operations - unavoidable in bilingual relations - make it independent of present mostly formalistic linguistics, and promote it to the rank of an independent branch of sciences. Up to the present translation theory has given more to linguistics as linguistic theory to translation.

ТАРНОЦИ, Л.: Наука о переводе и лингвистика

В работе проводится сравнение науки о переводе с современной лингвистикой, которая отрицает существование науки о переводе. Рассмотрев главные области теории перевода и техники перевода, автор делает вывод, что хотя перевод является главным образом прикладной лингвистической деятельностью, однако в случае двуязычных реляций непременно возникающие семантико-логические операции отрывают перевод от современной, зачастую формальной лингвистики и поднимают его на уровень самостоятельной науки. Теория перевода до сего времени внесла большой вклад в лингвистику, чем теория языков дала переводчикам.

" "

TARNÓCZI, L.: Übersetzungswissenschaft und Sprachwissenschaft

Die Arbeit stellt die Übersetzungswissenschaft und die heutige Sprachwissenschaft einander gegenüber, von welchen die letztere bekanntlich die Existenz der ersteren verneint. Die Hauptgebiete der Übersetzungstheorie und der Übersetzungstechnik untersuchend gelangt Verfasser zur Schlussfolgerung, dass obwohl das Übersetzen zu einem beachtlichen Teil eine angewandte philologische Tätigkeit ist, die in zweisprachigen Relationen unvermeidlich auftretenden semantisch-logischen Operationen ihn von der heutigen, überwiegend formalistischen Philologie unabhängig machen und auf den Rang eines selbständigen Wissenschaftszweiges erheben. Die Übersetzungstheorie hat bisher den Philologen mehr bieten können, als die Sprachtheorie den Übersetzern.

::: ::